

Володимир Миколайович ФІЛОНЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент

(Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків)

Ірина Василівна ЩЕРБАКОВА,

кандидат соціологічних наук

(Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків)

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У КОНТЕКСТІ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ВИПРОБУВАНЬ

У статті розкрито психологічні чинники девіантної поведінки військовослужбовців в умовах екстремальних екзистенційних випробувань війни. Показано, що правопорушення в армії найчастіше пояснюють двома причинами: по-перше, власне специфікою військової служби, проблемами субординації, необхідністю суворого та точного дотримання вимог військових статутів, наказів тощо, а по-друге, бойовою травматизацією особового складу. Найбільш розповсюдженими видами злочинів, що скоюють військовослужбовці в умовах широкомасштабної агресії російської федерації проти України виступають непокора, залишення місця несення служби та дезертирство. Зазначено, що в умовах війни фіксується загальне зниження позитивного ставлення до права в усіх групах військовослужбовців. Моральна і бойова травматизація, підвищені фізичні та психічні навантаження, пов'язані з неукомплектованістю особовим складом військових підрозділів, невисокий психологічний настрій і мотивація військовослужбовця, сумніви у професійній компетентності командирів можуть стати підґрунтям не лише для депресій та психічних розладів, але й призвести до самогубств та важких проявів делінквентної поведінки. Саме тому під час оцінювання ризику аддиктивної поведінки у військовослужбовців слід обов'язково ураховувати чинники, що визначають травматичний досвід, а саме: бойові дії; загрозу для життя; смерть/травми товаришів по службі й інших людей; безпосередні сутички з ворогом; отримані поранення; роботу із загиблими; потрапляння під обстріли; тривалість перебування в зоні бойових дій тощо.

Ключові слова: девіантна поведінка, військовослужбовці, бойова травматизація, моральне ушкодження, травматичний досвід, мілітарний нігілізм.

Постановка проблеми. У воєнні часи, коли Збройні Сили України на полі бою боронять українську землю, актуальність проблем дотримання військової дисципліни та правомірної поведінки особового складу набуває

особливого значення, адже в екстремальних умовах ведення бойових дій від сумлінності і відповідальності кожного воїна залежить загальний військовий успіх. Складна військова техніка та новітні технологічні прилади, які опановують наразі українські військові, також посилюють вимоги до дотримання жорстких дисциплінарних норм військовослужбовцями.

Значна частина досліджень з означеної проблематики належить зарубіжним науковцям і присвячена впливу бойових подій на розвиток та протікання посттравматичного стресового розладу у ветеранів в'єтнамської, афганської та інших військових кампаній – С. W. Hoge, С. A Castro, D. W. Holowka, B. T Litz, N. Stein, J. M. Currier, M. Holland, W. D. Killgore, S. Maguen. Але проблема полягає в тому, що переважна більшість цих досліджень проводилася на ветеранах різних війн через тривалий проміжок часу по закінченню означених військових кампаній. Українським фахівцям-правознавцям і психологам доводиться вирішувати проблеми правового регулювання і психологічного опрацювання девіантної і делінквентної поведінки військовослужбовців безпосередньо в умовах війни. І вже з'явилися цікаві роботи вітчизняних науковців, присвячені дослідженням впливу бойової травматизації на правову поведінку військовослужбовців: Є. С. Коваленко, О. М. Кокун, О. С. Колесніченко, А. Пащенко, І. І. Приходько, Я. В. Мацегора, А. О. Худавердова та ін.

Метою цієї статті є визначення психологічних чинників девіантної поведінки військовослужбовців в умовах екстремальних екзистенційних випробувань війни.

Виклад основного матеріалу. Наукові дослідження, присвячені аналізу правопорушень в армії, зазвичай торкаються аспектів дотримання особовим складом військової дисципліни, розкривають правову специфіку військової служби, субординації, пов'язані з проблемами чіткої регламентації діяльності та поведінки військовослужбовців, необхідності суворого та точного дотримання вимог військових статутів, наказів, вказівок, інструкцій та настанов¹.

Війна, яку суспільство переживає як глобальну катастрофу, що руйнує звичний спосіб життя, зриває з місць постійного проживання, змушує шукати способи виживання в нових умовах, опановувати інші види трудової діяльності тощо, призводить до кардинальних зрушень у світогляді людей, в їх системі цінностей, зокрема – в їх правосвідомості. Не можна не погодитися з професором Ю. В. Орловим, який в монографії, посвяченій аналізу злочинності в умовах війни пише: «Війна – неосягнений стан суспільства, окремої людини; суперскладний процес, що розгортається на

¹ Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України. Дис. доктора філософії. Херсонський державний університет, Херсон; Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2020. 235с.; Касько Т. Ю. Кримінально-правова характеристика злочинів проти порядку проходження служби : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 198 с.; Пащенко А. О. Психологічні чинники делінквентної поведінки правоохоронців (на прикладі військовослужбовців Національної гвардії України). Дисертація доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія». Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2023. 299с. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/373b03ae-dde1-4201-97d8-6908ab157639/content>.

фізичному, онтологічному, метафізичному, екзистенціальному рівнях. Війна – це завжди діалоги та монологи. Це смерть і життя, травма, ненависть і покаєння. Це Бог, що наново відкривається чи безкінечно віддаляється. Війна – це все можливе в людині, від краю до краю. І проєкції цього антропосплеску на площину соціальності – колективного психічного, соціальних практик, державу, злочинність, культуру, в тому числі й право – вельми варіативні, нелінійні, багатовимірні за якістю, інтенсивністю, часами і просторами»¹. Зважаючи на те, що в умовах воєнного часу Збройні сили України являють собою ту частину українського суспільства, від успішного функціонування якої напряду залежить подальше існування незалежної і суверенної української держави, питання ставлення військовослужбовців до правових норм, дотримання ними військової дисципліни набувають надзвичайної актуальності і практичного значення. Наукові розвідки, присвячені девіантній поведінці військовослужбовців, які були реалізовані за мирних часів істотно відрізняються від досліджень означеної проблематики в умовах ведення бойових дій, адже екстремальні екзистенційні випробування кардинальним чином змінюють ставлення людини до подій, що відбуваються, і впливають на систему її правових уподобань.

Є. С. Коваленко у своїй роботі зазначає, що «за ... роки ведення бойових дій зафіксовано десятки тисяч правопорушень і злочинів, скоєних військовослужбовцями, серед яких самовільні залишення частин, дезертирство, непокора, відмова виконувати накази, навмисні вбивства тощо»².

Напружене виконання бойових завдань в екстремальних умовах, часта відсутність чіткої лінії фронту і районів спокійного тилу, труднощі у налагодженні контактів з місцевим населенням на територіях, що були в окупації, брак оперативної інформації, дефіцит часу, висока відповідальність за кожную дію – все це безпосередньо впливає на морально-психологічний стан військовослужбовців, котрий віддзеркалюється в їх поведінці³, призводячи до таких її проявів як непокора, зрада, дезертирство, самогубство, самоушкодження тощо. Н. А. Дмитренко, досліджуючи правопорушення учасників АТО, дійшла висновку, що частота психічних порушень та *прояви девіацій корелюють з числом втрат (убитих, поранених)*⁴.

А. О. Пащенко, вивчаючи психологічні чинники делінквентної поведінки військовослужбовців Національної гвардії України, апелює до

¹ Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Кримінол. асоц. України. Харків: Право, 2023. С. 5. ISBN 978-966-998-563-7 <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/18524>.

² Коваленко Є. С. Психологічні особливості поведінки військовослужбовців. *Габітус*. 2023. №46. С. 22. <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

³ Касько Т. Ю. Кримінально-правова характеристика злочинів проти порядку проходження служби : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 198 с.

⁴ Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України. Дис. доктора філософії. Херсонський державний університет, Херсон; Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2020. 235 с.

поняття «правова культура», яке розглядає через призму процесу історичної трансформації основних правових понять та категорій, принципів права та правосуддя, які є необхідними критеріями розвиненої правової системи¹.

А. О Худавердова пропонує ще один продуктивний науковий ракурс дослідження передумов злочинності серед військовослужбовців – шляхом вивчення динаміки правових уявлень військовослужбовців: від мирних часів до 2023 року. Авторка ретельно із залученням сучасних методів психологічного дослідження аналізує ставлення військовослужбовців – комбатантів і некомбатантів – до найбільш розповсюджених серед особового складу правопорушень – зради, дезертирства, залишення поля бою тощо². Визначаючи соціально-правові уявлення військовослужбовців А. О Худавердова представляє їх як «розуміння, оцінювання суті законів, правових норм, інтерпретацію тих випадків, коли особистість усвідомлює свої права й обов'язки, їх обмеження, що дозволяє їй сприймати, оцінювати та уявляти себе в різних правових ситуаціях»³. Авторка детально досліджує специфіку змістового наповнення соціально-правових уявлень військовослужбовців з нормативною/девіантною поведінкою, з наявністю або відсутністю бойового досвіду в умовах війни. Наукова робота А. О Худавердової є по суті першим вітчизняним дослідженням, у якому емпірично доведено, що під впливом екстремальних кризових подій, таких як війна, структура та змістове наповнення уявлень щодо правових норм можуть суттєво трансформуватися. Авторка ретельно вивчає специфіку видів ставлення військовослужбовців до права, зокрема в умовах війни; особливості сприйняття комбатантами морально-етичних категорій та норм поведінки; ставлення до понять закон, злочин, злочинець та жертва військовослужбовцями з різним бойовим та кримінальним досвідом⁴. Дослідниця фіксує загальне зниження позитивного ставлення до права в усіх групах військовослужбовців в умовах війни, при чому військовослужбовці з девіантною поведінкою більше демонструють ставлення, побудоване на запереченні будь-якої соціальної цінності права та його здатності бути прийнятним засобом регулювання суспільних відносин за умови ведення бойових дій⁵.

Служба в армії – це не просто робота, для багатьох людей це стало покликанням. Суворі війська дисципліна, порядок у військах

¹ Пашенко А. О. Психологічні чинники делінквентної поведінки правоохоронців (на прикладі військовослужбовців Національної гвардії України) : дис. ... доктора філософії : 053 «Психологія». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 299 с. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/373b03ae-dde1-4201-97d8-6908ab157639/content>.

² Худавердова А. О. Соціально-психологічні уявлення військовослужбовців про злочин і злочинця. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи. 2021. № 3 (56). Т.2. С. 300–310. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-300-310>.

³ Там само.

⁴ Худавердова А. О. Соціально-психологічні уявлення військовослужбовців про злочин і злочинця. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи. 2021. № 3 (56). Т.2. С. 300–310. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-300-310>.

⁵ Там само.

забезпечується в результаті жорсткого свідомого дотримання і виконання всіма військовослужбовцями законів, військових статутів, наказів і розпоряджень командирів (начальників). Аналіз стану злочинів, правопорушень та військової дисципліни у військах свідчить про достатньо високий рівень правового нігілізму та інфантилізму серед військовослужбовців¹.

В армії правовий нігілізм зазвичай виявляється у прихованій формі. Його суб'єкти (військовослужбовці) у відкритій формі не заперечують правові реалії. Правовий нігілізм військовослужбовців є системою поглядів, ідей, настроїв, почуттів, у якій право, закони відкрито не заперечуються, та їх значимість стосовно інших соціальних регуляторів знижується. На перше місце виходять цінності дружби, групові інтереси, міркування особистої вигоди тощо. У цьому випадку нігілізм формується спотвореною соціальною дійсністю, у якій певні переваги для індивіда чи групи військовослужбовців забезпечуються неправовими методами (наприклад, нестатутні відносини, корупція, зловживання службовим становищем тощо). Ідеологічним конструктам правового нігілізму передують формування нігілістичних психологічних компонентів².

Внаслідок невідповідності індивідуальних, культурних, вікових, соціально-психологічних особливостей особистості вимогам та умовам військової служби, багато військовослужбовців стають «жертвами армійської соціалізації», що виявляється через різноманітні девіації поведінки³. Непоодинокі випадки самогубств серед військовослужбовців також є підтвердженням кардинальних неспівпадінь і неузгодженості в системі взаємодії «особистість – військове середовище»⁴. Зарубіжні дослідники також чимало наукових розвідок присвятили проблемам суїцидальної поведінки військовослужбовців⁵. До основних причин самогубств військовослужбовців найчастіше відносять моральну і бойову

¹ Коваленко Є. С. Специфіка правового нігілізму військовослужбовців. Особистість, суспільство, війна: тези доп. учасників міжнар. психол. форуму (м. Харків, Україна, 15 квіт. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Нац. поліція України та ін. Харків: ХНУВС, 2022. С. 59–61 <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7bdfb52e-2b59-4fe5-a698-d68202761fd8/content>

² Там само.

³ Худавердова А. О. Соціально-психологічні уявлення військовослужбовців про злочин і злочинця. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи. 2021. № 3 (56). Т.2. С. 300–310. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-300-310>

⁴ Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України : дис. ... доктора філософії : 081 Право. Херсонський державний університет. Херсон; Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса, 2020. 235 с.

⁵ Currier, J. M., Holland, J. M., Jones, H. W., & Sheu, S. Involvement in abusive violence among Vietnam veterans: Direct and indirect associations with substance use problems and suicidality. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. 2014. Vol. 6. P. 73–82. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0032973>; Hoge, C. W., Castro, C. A., Messer, S. C., McGurk, D., Cotting, D. I., & Koffman, R. L. (2004). Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *New England Journal of Medicine*, 351, 13–22. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMoa040603>; Holowka, D. W., Wolf, E. J., Marx, B. P., Foley, K. M., Kaloupek, D. G., & Keane, T. M. (2012). Associations among personality, combat exposure and wartime atrocities. *Psychology of Violence*, 2, 260–272. <http://dx.doi.org/10.1037/a0026903>; Maguen, S., Luxton, D. D., Skopp, N. A., Gahm, G. A., Reger, M. A., Metzler, T. J., & Marmar, C. R. Killing in combat, mental health symptoms, and suicidal ideation in Iraq war veterans. *Journal of Anxiety Disorders*, 2011, 25, 563–567. <http://dx.doi.org/10.1016/j.janxdis.2011.01.003>

травматизацію, труднощі військово-службової адаптації внаслідок слабкої допризовної підготовки; невисокий психологічний настрій і мотивацію військовослужбовця, недоліки у вихованні, обумовлені: важким моральним кліматом в окремих військових колективах; підвищеними фізичними та психічними навантаженнями, пов'язаними з неуконкомплектованістю особовим складом військових підрозділів, й іншими негативними чинниками військово-службової діяльності¹.

Т. Ю. Касько відмічає, що щороку військове середовище поповнюється особами з неврівноваженою психікою, а у певних випадках з відверто антигромадськими поглядами. Окреслений контингент є складним для виховання і водночас намагається будь-якою ціною зайняти лідерські позиції у військових підрозділах в умовах реформування ЗС України й інших військових формувань².

На думку А. О. Пашенка, основними причинами високого рівня правопорушень у військах дослідник вважає: несвоєчасне виявлення військовослужбовців, які мають особисто-сімейні проблеми, схильні до конфліктної поведінки та слабо адаптуються до військової служби; неприйняття своєчасних заходів щодо профілактики злочинів корупційної та корисливої спрямованості, неефективний відомчий контроль, що сприяє здійсненню фактів шахрайства, недостатню особисту наближеність офіцерського складу у виконанні посадових обов'язків; низький рівень правової культури та навченості військовослужбовців; недоліки у правовому вихованні військовослужбовців, правовий нігілізм та інфантилізм військовослужбовців³.

Найбільш розповсюдженими видами злочинів, що скоюють військовослужбовці в умовах широкомасштабної агресії російської федерації проти України виступають непокора, залишення місця несення служби та дезертирство. О. Колесніченко, Я. Мацегора та І. Приходько одну зі своїх робіт присвятили визначенню основних причин, які спонукають військовослужбовців до самовільного залишення місця несення служби. Вони акцентували увагу на тому, що ці причини є суто індивідуальними та відносяться до соціально-психологічної сфери діяльності людини. Автори

¹ Пашенко А. О. Психологічні чинники делінквентної поведінки правоохоронців (на прикладі військовослужбовців Національної гвардії України) : дис. ... доктора філософії : 053 «Психологія». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 299 с. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/373b03ae-dde1-4201-97d8-6908ab157639/content>; Currier, J. M., Holland, J. M., Jones, H. W., & Sheu, S. Involvement in abusive violence among Vietnam veterans: Direct and indirect associations with substance use problems and suicidality. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 2014. 6, 73-82. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0032973>; Maguen, S., Luxton, D. D., Skopp, N. A., Gahm, G. A., Reger, M. A., Metzler, T. J., & Marmar, C. R. Killing in combat, mental health symptoms, and suicidal ideation in Iraq war veterans. *Journal of Anxiety Disorders*, 2011, 25, 563-567. <http://dx.doi.org/10.1016/j.janxdis.2011.01.003>.

² Касько Т. Ю. Кримінально-правова характеристика злочинів проти порядку проходження служби : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 198 с.

³ Пашенко А. О. Психологічні чинники делінквентної поведінки правоохоронців (на прикладі військовослужбовців Національної гвардії України) : дис. ... доктора філософії : 053 «Психологія». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 299 с. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/373b03ae-dde1-4201-97d8-6908ab157639/content>.

зазначають, що «ситуації ризику завжди так чи інакше особистісно опосередковані, а поведінка особистості за таких умов має ситуативні ознаки та залежить від комплексу притаманних і стійко сформованих у неї якостей, звичок, знань, умовах ризику, особливостей сприйняття екстремальних, загрозливих ситуацій, суб'єктивного ставлення до них, їх оцінювання та прийняття»; «в екстремальних умовах фахівці ризиконебезпечних професій залежно від своєї готовності до ризику поведуться по-різному. Одних об'єктивно існуюча небезпека може позбавити волі, змусити відмовитися від дій, інших же, навпаки, вона мобілізує, дає додатковий приплив сил»¹.

Дезертирство здебільшого визначають як самовільне покидання військової служби або ухилення від призову в армію. За часи війни у В'єтнамі з армії США дезертирували майже 43 особи з кожної тисячі воїнів. Тільки в період 2004-2006 років в американській армії зафіксовано близько 5 тис. випадків дезертирства і звернень солдатів до урядів інших країн з проханням надати їм статус біженців, аби так вони могли уникнути кримінальної відповідальності у США. Навіть окремі випадки дезертирства порушують морально-психологічний стан війська та знижують його боєздатність, тому в усіх арміях світу вживають найсуворіших заходів (навіть розстріли), щоб запобігти цьому явищу та припинити його². До речі, непевність у компетентності командира, недовіра командирів виступають одними з головних чинників у виявах непокори і дезертирства³.

З психологічного погляду дезертирство є способом виходу з гострої особистісної кризи шляхом вкрай конфліктного розриву зі звичним соціальним оточенням та його нормами, тож, відповідно, передбачає соціальні санкції. Причинами дезертирства можуть стати різні обставини – від боягузтва, психологічної і професійної невідповідності до бойових дій, до гіпертрофованого бажання «допомогти мамі заготовити сіно». Своєрідною формою дезертирства є невмотивована відмова військовослужбовця брати участь у бойових діях, у виконанні конкретного бойового завдання⁴.

Причинами, які можуть призвести до залишення військовослужбовцем місця служби, можуть виступати: неукомплектованість підрозділів, що об'єктивно збільшує фізичні і психічні

¹ Мацегора Я.В., Колесніченко О.С. Сучасні дослідження факторів адиктивної поведінки у військовослужбовців: закордонний досвід. *Чесць і Закон*. 2021. Вип.1 (74). С. 107-114. <https://doi.org/10.33405/2078-7480/2021/1/76/229732>

² Currier, J. M., Holland, J. M., Jones, H. W., & Sheu, S. Involvement in abusive violence among Vietnam veterans: Direct and indirect associations with substance use problems and suicidality. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. 2014. Vol. 6. P. 73-82. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0032973>.

³ Пащенко А. О. Психологічні чинники делінквентної поведінки правоохоронців (на прикладі військовослужбовців Національної гвардії України) : дис. ... доктора філософії : 053 «Психологія». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 299 с. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/373b03ae-dde1-4201-97d8-6908ab157639/content>.

⁴ Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України : дис. ... доктора філософії : 081 Право. Херсонський державний університет. Херсон; Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса, 2020. 235 с.

навантаження на особовий склад; зниження стану здоров'я призовників; проникнення у військове середовище традицій кримінального світу; відсутність належного і своєчасного реагування на випадки нестатутних проявів у підрозділах; існування різного роду структурних конфліктів у військових колективах; психологічна «прірва» між командирами і підлеглими; низький рівень нервово-психічної стійкості деяких військовослужбовців; розповсюдження алкоголізму і наркоманії у військовому середовищі; незадоволеність військовою службою у певної частини військовослужбовців тощо¹.

Зважаючи на те, що війна сама собою є явищем антигуманним і жорстоким, а в умовах ведення воєнних дій значно збільшується ступінь індивідуального поведінкового вибору військовослужбовця, питання правової культури та правової свідомості людей у військовій сфері набувають особливої значущості. Такі особливості несення служби як підвищена відповідальність, значні моральні та фізичні навантаження, віддаленість місць дислокації сприяють процесам спотворення правової свідомості².

У переважній більшості зарубіжних досліджень бойовий вплив означають англomовним словосполученням *combat exposure*, яке має ще один варіант перекладу – бойове опромінення, який влучно відображає специфіку психологічного впливу травмуючих подій на свідомість і підсвідомість людини, як от в роботі групи науковців *Associations among personality, combat exposure and wartime atrocities*³.

D. W. Holowka з колегами на великій вибірці ветеранів В'єтнамської армії та морської піхоти досліджували зв'язки між трьома рисами особистості (стриманість, невротизм і агресія), бойовим впливом і участю в звірствах⁴. З'ясувалося, що «зв'язок між агресивністю та участю в жорстоких діях був повністю опосередкований бойовим впливом, таким чином *агресивність виявилася пов'язаною з бойовим впливом*, який своєю чергою був пов'язаний із причетністю до жорстоких злочинів». Автори визначили, що «розчарування (тобто, схильність до імпульсивності та ризику) було прямо пов'язаним з участю у злочинах, а невротизм був як прямо, так і опосередковано (через бойові дії), пов'язаним з участю у злочинах». У дослідницьких роботах також виявлено послідовний зв'язок між трансгресивними діями та гнівом і агресивністю серед військовослужбовців

¹ Пашенко А. О. Психологічні чинники делінквентної поведінки правоохоронців (на прикладі військовослужбовців Національної гвардії України) : дис. ... доктора філософії : 053 «Психологія». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 299 с. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/373b03ae-dde1-4201-97d8-6908ab157639/content>.

² Колесніченко О. С. Психологія бойової травматизації військовослужбовців Національної гвардії України : дис... доктора психолог. наук : 19.00.06. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2019. 687 с.

³ Holowka, D. W., Wolf, E. J., Marx, B. P., Foley, K. M., Kaloupek, D. G., & Keane, T. M. (2012). Associations among personality, combat exposure and wartime atrocities. *Psychology of Violence*, 2, 260–272. <http://dx.doi.org/10.1037/a0026903>.

⁴ Там само.

OIF/OEF¹. Хоча науковці детально розглянули наявність зв'язків між трансгресивними актами та кластерами симптомів посттравматичного стресового розладу, побічні наслідки самотравмування, деморалізації та самоушкодження були науковцями лише коротко згадані².

Кількість зарубіжних робіт, присвячених зв'язкам девіантної поведінки військовослужбовців з проблемами їх бойової травматизації вражає. На думку науковців, із впливом бойових факторів пов'язане збільшення вживання алкоголю, причому алкоголь частково використовується для допомоги у подоланні травмуючих подій як самолікування у разі проблем з психічним здоров'ям³. Як показує досвід інших країн, у осіб, які брали участь у бойових діях, ризик розвитку психічних і поведінкових розладів унаслідок вживання алкоголю та наркотичних речовин підвищується мінімум у 4 рази⁴.

Дослідження, проведене Міністерством оборони США, показало, що бійці, які зазнали бойового впливу, мали значно вищі показники адиктивної поведінки, ніж їхні товариші. Зокрема, військовослужбовці, які відчули на собі значних бойових впливів, мали статистично більш високі показники вживання алкоголю у великій кількості (26,8 %) та запою (54,8 %), ніж ті, хто не мав такого досвіду (17 % та 45 % відповідно). Було встановлено значущий зв'язок між палінням тютюну та бойовими враженнями від спостереження загиблих та поранених, від роботи з трупами, потрапляння під обстріли із стрілецької зброї, потрапляння під мінометний, ракетний та артилерійський обстріл⁵. Окрім того, науковці виявили значний зв'язок між кількістю екстремальних бойових подій та палінням. З'ясувалося також, що паління виявилось значно пов'язаним із вживанням алкоголю⁶.

D. W. Russell з науковцями звертають увагу на те, що серед учасників бойових дій показники вживання алкоголю виросли до 80,5 %, а зловживання наркотичними речовинами збільшилося у два рази – з 8,51 % до 19,15 %⁷. Проте серед тих, хто вбив супротивника під час бою,

¹ Killgore, W. D., Cotting, D. I., Thomas, J. L., Cox, A. L., McGurk, D., Vo, A. H., Hoge, C. W. (2008). Post-combat invincibility: Violent combat experiences are associated with increased risk taking propensity following deployment. *Journal of Psychiatric Research*, 42, 1112–1121. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpsychires.2008.01.001>.

² Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29, 2009. 695–706. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr.>

³ Там само.

⁴ Мацегора Я.В., Колесніченко О.С. Сучасні дослідження факторів адиктивної поведінки у військовослужбовців: закордонний досвід. *Чесць і Закон*. 2021. Вип.1 (74). С. 107–114. <https://doi.org/10.33405/2078-7480/2021/1/76/229732>

⁵ Худавердова А. О. Соціально-психологічні уявлення військовослужбовців про злочин і злочинця. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи. 2021. № 3 (56). Т.2. С. 300–310. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-300-310>.

⁶ Пащенко А. О. Психологічні чинники делінквентної поведінки правоохоронців (на прикладі військовослужбовців Національної гвардії України) : дис. ... доктора філософії : 053 «Психологія». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 299 с. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/373b03ae-dde1-4201-97d8-6908ab157639/content>.

⁷ Колесніченко О. С. Психологія бойової травматизації військовослужбовців Національної гвардії України : дис... доктора психолог. наук : 19.00.06. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2019. 687 с.

зловживання алкоголем значно зменшилося¹.

У фокусі наукових студій був і вплив конкретного бойового досвіду за категоріями: 1) бойові дії, 2) вбивство, 3) загроза загибелі, 4) смерть/травми інших, 5) злодіяння на зловживання алкоголем після розгортання у військовослужбовців, що належать до групи підвищеного ризику, – військовослужбовців Сил спеціальних операцій армії США². Було встановлено, що серед опитаних військовослужбовців 15 % надали позитивний результат щодо зловживання алкоголем через 3-6 місяців після подій. З'ясувалося, що бойовий досвід, пов'язаний із безпосередніми сутичками з ворогом, загрозою для власного життя і злодіяннями, був суттєво пов'язаний із зловживанням алкоголем під час індивідуального аналізу. У процесі групового аналізу бойовий досвід як участь у конкретних бойових діях (сутьках) був пов'язаний із позитивними результатами перевірки на зловживання алкоголем³.

В іншому дослідженні⁴ визначався вплив певних чинників (бойові дії, вбивство, загроза для власного життя, загибель/поранення інших, злодіяння тощо) на зловживання алкоголем після повернення з Іракської кампанії у вибірці бригадних піхотних підрозділів. Встановлено, що через 3-4 місяці після повернення із операції 25 % військовослужбовців зазначеної категорії показали позитивний скринінг, 12 % окрім позитивного скринінгу мали пов'язані з алкоголем поведінкові проблеми. Більшість факторів бойових впливів були значною мірою пов'язані із зловживанням алкоголем під час індивідуального аналізу. У процесі групового аналізу військовослужбовці, які пережили загрозу смерті/поранення, мали більшу ймовірність позитивного скринінгу на зловживання алкоголем; пережиті злодіяння прогнозували зловживання алкоголем із поведінковими проблемами, пов'язаними з алкоголем⁵.

Дослідження, яке було проведене в Армійському медичному центрі Уолтера Ріда у Вашингтоні з військовими пацієнтами та працівниками центру, показало, що існує статистично значна відмінність у зловживаннях алкоголем між військовослужбовцями – учасниками бойових дій і тими, хто не був у районі бойових дій. Результати регресійного аналізу засвідчили, що молодий вік, сімейний статус і статус учасника бойових дій корелювали з

¹ Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29, 2009. 695–706. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>

² Killgore, W. D., Cotting, D. I., Thomas, J. L., Cox, A. L., McGurk, D., Vo, A. H., Hoge, C. W. (2008). Post-combat invincibility: Violent combat experiences are associated with increased risk taking propensity following deployment. *Journal of Psychiatric Research*, 42, 1112–1121. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpsychires.2008.01.001>

³ Killgore, W. D., Cotting, D. I., Thomas, J. L., Cox, A. L., McGurk, D., Vo, A. H., Hoge, C. W. (2008). Post-combat invincibility: Violent combat experiences are associated with increased risk taking propensity following deployment. *Journal of Psychiatric Research*, 42, 1112–1121. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpsychires.2008.01.001>

⁴ Maguen, S., Luxton, D. D., Skopp, N. A., Gahm, G. A., Reger, M. A., Metzler, T. J., & Marmar, C. R. Killing in combat, mental health symptoms, and suicidal ideation in Iraq war veterans. *Journal of Anxiety Disorders*, 2011, 25, 563–567. <http://dx.doi.org/10.1016/j.janxdis.2011.01.003>

⁵ Там само.

вживанням чотирьох і більше напоїв за один раз¹.

Героїн та опіум широко використовували військовослужбовці США у В'єтнамі, частково для того, щоб легше пережити виклики воєнної обстановки. Було підраховано, що майже 43 % тих, хто служив у В'єтнамі, вживали наркотики хоча б один раз, а половина з тих, хто якийсь час вживав, вважалися залежними². На жаль, вживання наркотичних речовин серед українських армійців також має тенденцію до зростання, що являє собою серйозну загрозу для виконання ЗСУ своїх функцій³.

А. О. Пащенко до девіацій відносить також неконтрольовану кредитно-боргову поведінку військовослужбовців. Йдеться про хворобливу залежність значної кількості воєнного персоналу від численних кібер-казино, гральних клубів, лотерей тощо⁴.

У бойових умовах формується специфічний комплекс провини. Людина відчуває загострене почуття справедливості, тривожність,сторожкість, підозрілість, почуття спустошеності; стає гіпотимічною, вразливою, афективно нестабільною, імпульсивною і схильною до самоти. Виникає напруженість у міжособистісних стосунках, постійна готовність до реактивних утворень, вибухів люті, самоушкоджень. Можуть спостерігатися втрата уваги та зміна зовнішності, втрата ваги, швидке сп'яніння. Ці зміни трактують як «синдром виживання» або «апатичну депресію»⁵.

Узагальнюючи вищезазначене, можна дійти висновку, що під час оцінювання ризику аддиктивної поведінки у військовослужбовців слід обов'язково урахувати чинники, що обумовлюють травматичний досвід, а саме: бойові дії; вбивство; загрозу для життя; смерть/травми інших; злодіяння; безпосередні сутички з ворогом; поранення товаришів по службі; роботу із загиблими; потрапляння під обстріли зі стрілецької зброї; потрапляння під мінометний, ракетний та артилерійський обстріли; ворожість з боку цивільного населення; тривалість відрядження в зону бойових дій; низьку згуртованість; військові сексуальні травми. Відповідно, чинниками, що підвищують стійкість до негативних впливів виявляються: згуртованість підрозділу; професійна та психологічна підготовка; підтримка підрозділу, родини/друзів; задоволеність шлюбом. Важливими є також чинники, пов'язані з аддиктивною поведінкою військовослужбовців: сформоване особистісне ставлення до алкоголю, наркотиків, паління;

¹ Коваленко Є. С. Психологічні особливості правомірної поведінки військовослужбовців. *Габітус*. 2023. № 46. С. 211-216. <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

² 1Currier, J. M., Holland, J. M., Jones, H. W., & Sheu, S. Involvement in abusive violence among Vietnam veterans: Direct and indirect associations with substance use problems and suicidality. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 2014. 6, 73–82. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0032973>.

³ Приходько І. І., Байда М. С. Теоретичні аспекти адиктивної поведінки військовослужбовців. *Честь і закон*. 2018. № 3. С. 67–74.

⁴ Пащенко А. О. Психологічні чинники делінквентної поведінки правоохоронців (на прикладі військовослужбовців Національної гвардії України) : дис. ... доктора філософії : 053 «Психологія». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 299 с. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/373b03ae-dde1-4201-97d8-6908ab157639/content>.

⁵ Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29, 2009. 701. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>.

традиція вживання алкоголю серед населення країни в цілому, доступність алкоголю. Коморбідність зловживання алкоголем спостерігається приблизно у половини військовослужбовців з ПТСР та депресією, негативні переживання з приводу нереалізованості себе як військовослужбовця також стають предиктором адиктивної поведінки¹.

Ще одним суттєвим чинником скоєння правопорушень військовослужбовцями виступає деморалізація. У «період інтенсивних і тривалих бойових дій доволі часто можна говорити про деморалізацію як окремих бійців, так і цілих підрозділів. Під деморалізацією розуміється афективний і когнітивний феномен, який виявляється як відчай, обезцінення і відчуття безглуздості подій, що відбуваються». Деморалізація виступає також одним з ракурсів вивчення трансгресивних дій. Деморалізація – це відчуття «неспроможності впоратися», безнадії та безпорадності². За Е. R. Parson, деморалізована людина опускається до екзистенційного відчаю та безглуздості. Хоча деморалізація часто виникає одночасно з депресією, вона може мати унікальні наслідки. Так, у роботі W. Kuo з колегами емпірично доведено, що безнадійність сильніше пророкує суїцидальність, ніж депресія. Безнадійність як складова деморалізації виступає маркером ризику суїцидальності серед ветеранів, які безпосередньо зазнали бойових дій³.

Дослідники доводять, що «участь у важких боях слід розглядати не лише як фактор ризику фізичних або психічних захворювань, але також як важливий фактор ризику для вчинення жорстоких злочинів на полі бою. Тому командири мають приділяти пильну увагу підрозділам, які зазнають більшого бойового стресу, продовжувати виділяти ресурси для психологічної діагностики та лікування членів цих підрозділів, щоб допомогти запобігти таким деструктивним діям у майбутньому»⁴.

Висновки. Якщо у мирному суспільстві з високим рівнем правосвідомості першорядними регуляторами виступають мораль, негласні правила поведінки, встановлені у суспільстві, традиції, то у період війни відбувається деформація як правосвідомості, так і світосприйняття суспільних та індивідуальних цінностей та правил взаємодії індивідів у

¹ Колесніченко О. С. Психологія бойової травматизації військовослужбовців Національної гвардії України : дис... доктора психолог. наук : 19.00.06. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2019. 687 с.; Пашенко А. О. Психологічні чинники делінквентної поведінки правоохоронців (на прикладі військовослужбовців Національної гвардії України) : дис. ... доктора філософії : 053 «Психологія». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 299 с. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/373b03ae-dde1-4201-97d8-6908ab157639/content>; Худавердова А. О. Соціально-психологічні уявлення військовослужбовців про злочин і злочинця. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи. 2021. № 3 (56). Т.2. С. 300–310. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-300-310>.

² Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України : дис. ... доктора філософії : 081 Право. Херсонський державний університет. Херсон; Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса, 2020. 235 с.

³ Currier, J. M., Holland, J. M., Jones, H. W., & Sheu, S. Involvement in abusive violence among Vietnam veterans: Direct and indirect associations with substance use problems and suicidality. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 2014. 6, 73–82. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0032973>

⁴ Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Корня Л.В. Психологічне вивчення особового складу Збройних Сил України. Методичний посібник. К. : ФОП Маслаков, 2019. 288 с.

суспільстві. За умов війни демократичні принципи та захист основних прав та свобод людини можуть відходити на другий план, а норми моралі поступатися місцем інстинкту самозбереження. При чому суб'єктами правового нігілізму можуть виступати різні соціальні групи. Але його прояви стають особливо небезпечними, коли його суб'єктами стають люди зі зброєю в руках. Аналіз наявних наукових студій з проблем бойової травматизації комбатантів свідчить, що відхилення у поведінці військовослужбовців в умовах війни значно відрізняються від девіантної поведінки за мирних часів; а психологічні наслідки, які виникають після жорстоких воєнних подій, можуть виходити далеко за межі почуття провини та посттравматичного стресового розладу, а, зокрема, набувати вигляду важких форм відхильної поведінки – від пияцтва та наркотизму до дезертирства, СЗЧ, СЗПБ, мародерства, самоушкодження з метою ухиляння від служби, непокори тощо. Тому у процесі формування готовності майбутніх офіцерів сил безпеки і оборони України до виконання завдань за призначенням в екстремальних умовах службово-бойової діяльності, психологічні аспекти функціонування людини в екстремально-кризових умовах, зокрема – питання виникнення поведінкових девіацій, їх профілактики та попередження мають бути обов'язково враховані в системі службової підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України : дис. ... доктора філософії : 081 Право. Херсонський державний університет. Херсон; Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса, 2020. 235 с.
2. Касько Т. Ю. Кримінально-правова характеристика злочинів проти порядку проходження служби : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 198 с.
3. Коваленко Є. С. Психологічні особливості правомірної поведінки військовослужбовців. *Габітус*. 2023. № 46. С. 211–216. URL: <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.
4. Коваленко Є. С. Специфіка правового нігілізму військовослужбовців. Особистість, суспільство, війна // Міжнар. психол. форум (м. Харків, Україна, 15 квіт. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Нац. поліція України та ін. Харків: ХНУВС, 2022. С. 59–61 <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7bdfb52e-2b59-4fe5-a698-d68202761fd8/content>.
5. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Корня Л. В. Психологічне вивчення особового складу Збройних Сил України. Методичний посібник. К. : ФОП Маслаков, 2019. 288 с.
6. Колесніченко О. С. Визначення травматичності бойового досвіду та психологічна діагностика стійкості військовослужбовців Національної гвардії України до травматизації бойовим досвідом: методичні рекомендації. Х. : НАНГУ, 2017. 38 с.

7. Колесніченко О. С. Психологія бойової травми та травматизації військовослужбовців Національної гвардії України : дис... доктора психол. наук : 19.00.06. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2019. 687 с.

8. Мацегора Я. В., Колесніченко О. С. Сучасні дослідження факторів адиктивної поведінки у військовослужбовців: закордонний досвід. *Чесць і закон*. 2021. Вип. 1 (74). С. 107–114. DOI: <https://doi.org/10.33405/2078-7480/2021/1/76/229732>.

9. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Кримінол. асоц. України. Харків: Право, 2023. 252 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/18524>.

10. Пащенко А. О. Психологічні чинники делінквентної поведінки правоохоронців (на прикладі військовослужбовців Національної гвардії України) : дис. ... доктора філософії : 053 «Психологія». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 299 с. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/373b03ae-dde1-4201-97d8-6908ab157639/content>.

11. Приходько І. І., Байда М. С. Теоретичні аспекти адиктивної поведінки військовослужбовців. *Чесць і закон*. 2018. № 3. С. 67–74.

12. Худавердова А. О. Соціально-психологічні уявлення військовослужбовців про злочин і злочинця. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи*. 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 300–310. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-300-310>.

13. Currier, J. M., Holland, J. M., Jones, H. W., & Sheu, S. Involvement in abusive violence among Vietnam veterans: Direct and indirect associations with substance use problems and suicidality. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. 2014. Vol. 6. P. 73–82. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0032973>.

14. Hoge C. W., Castro C. A., Messer S. C., McGurk D., Cotting D. I., Koffman R. L. Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *New England Journal of Medicine*. 2004. № 51. Pp. 13–22. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMoa040603>

15. Holowka D. W., Wolf E. J., Marx B. P., Foley K. M., Kaloupek D. G., Keane T. M. Associations among personality, combat exposure and wartime atrocities. *Psychology of Violence*. 2012. № 2. Pp. 260–272. <http://dx.doi.org/10.1037/a0026903>

16. Killgore W. D., Cotting D. I., Thomas J. L., Cox A. L., McGurk D., Vo A. H., Hoge C. W. (). Post-combat invincibility: Violent combat experiences are associated with increased risk-taking propensity following deployment. *Journal of Psychiatric Research*. 2008. № 42. Pp. 1112–1121. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jpsychires.2008.01.001>

17. Litz B. T., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W. P., Silva C., Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and

intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29, 2009. 695–706.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>

18. Maguen S., Luxton D. D., Skopp N. A., Gahm G. A., Reger M. A., Metzler T. J., Marmar C. R. Killing in combat, mental health symptoms, and suicidal ideation in Iraq war veterans. *Journal of Anxiety Disorders*. 2011. №. 25. Pp. 563-567.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.janxdis.2011.01.003>.

Стаття надійшла до редакції 08.08.2024

Volodymyr M. FILONENKO,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor
(*Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine*)

Iryna V. SHCHERBAKOVA,

Candidate of Sociological Sciences
(*Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine*)

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF DEVIANT BEHAVIOR OF MILITARY PERSONNEL IN THE CONTEXT OF EXTREME EXISTENTIAL TRIALS

This article reveals the psychological factors behind deviant behavior among military personnel in the context of extreme existential trials of war. Offenses in the army are most often explained by two reasons: first, the specifics of military service, such as problems of subordination and the need for strict compliance with military regulations and orders; and second, combat trauma. The most common types of crimes committed by military personnel in the context of Russia's large-scale aggression against Ukraine are disobedience, leaving one's post, and desertion. It is noted that, in wartime, there is a general decline in positive attitudes toward the law among all groups of military personnel. Moral and combat traumatization, increased physical and mental stress associated with understaffed military units, low motivation and morale among servicemen, and doubts about commanders' professional competence can lead not only to depression and mental disorders but also to suicide and severe delinquent behavior. When assessing the risk of addictive behavior in servicemen, it is necessary to consider the factors that determine traumatic experiences. These factors include combat operations, threats to life, the death or injury of fellow servicemen or other people, direct clashes with the enemy, injuries, working with the dead, coming under fire, and the duration of time spent in the combat zone.

Keywords: *deviant behavior, military personnel, combat traumatization, moral damage, traumatic experience, military nihilism.*